

Чучалін О.П.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРІ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 1920-Х РОКАХ: ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті зазначено, що однією з найскладніших тем залишається проблема вилучення церковних цінностей і церковно-монастирського майна. Охарактеризовано кампанію радянської влади з вилучення церковних цінностей у межах Київської єпархії. Визначено, що цинізм радянської влади у її боротьбі з релігією і церквою проявився у рішенні скористатися голодом 1921–1923 рр. для переможного завершення «війни з релігією». Декретом «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим» від 23 лютого 1922 р. радянська влада розв'язувала собі руки для пограбування Православної Церкви. Православна Церква втратила не лише матеріальні, а й культурні цінності свого народу, які накопичувалися протягом багатьох століть.

Ключові слова: радянська влада, Київська єпархія, конфіскація, церковні цінності, голод.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми вилучення церковних цінностей і церковно-монастирського майна Київської єпархії, з'ясування передумов, причин і наслідків такого масштабного явища в період 1920–1930-х рр. нам вдасться лише сьогодні. Оцінюючи збитки, яких зазнала Православна Церква в Україні, зазначимо, що було втрачено не лише матеріальні, а й культурні цінності та духовні надбання народу, які накопичувалися упродовж століть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами становища Православної Церкви у 1920–1930-х рр. та дослідженням політики радянської влади щодо релігії переймалися як українські, так і російські вчені. Лише незначна кількість досліджень українських науковців В. Вериги [1], О. Веселової [2], П. Волі [3–4], Л. Демидович [6], О. Нестулі [13], В. Пашенка [15–16], М. Ятленко [32] торкалися проблеми конфіскації церковних цінностей в Україні в контексті антицерковної політики радянської влади, трагедії втрати Україною її культурних цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Унаслідок неврожаю 1921 р. та хлібозаготівельної політики радянського режиму в багатьох губерніях РСФРР і УСРР, де проживало близько 38 млн осіб, почався голод. Голод 1921–1923 рр. не був локальним явищем. Він охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України. Не вдаючись до аналізу причин голоду, зазначимо, що для населення охоплених ним районів це була справжня трагедія [15, с. 77].

Не залишилася осторонь вирішення проблем допомоги голодуючим і церква. Зокрема, патріарх Московський Тихон (Беллавін), митрополит Київський Михайл (Єрмаков), інші церковні діячі неодноразово зверталися до віруючих із закликами прийти на допомогу голодуючим. Чи не вперше після жовтня 1917 р. склалися передумови для порозуміння між церквою і радянською державою [29, с. 76].

У серпні 1921 р. патріарх РПЦ Тихон (Беллавін) заснував Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим і звернувся з проханням «До народів світу і православної людності», в якому просив допомогти голодуючим районам країни. По всіх храмах почали збирати кошти, але Церковний комітет спіткала доля Громадянського комітету. Усі зібрані кошти були передані Державному комітету, який очолював М. Калінін [3, с. 54]. Більшовицьке керівництво вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для переможного завершення «війни з релігією», фактично оголошеної радянською державою з перших місяців її існування. У листі В. Леніна членам Політбюро ЦК РКП (б) від 19 березня 1922 р. наголошувалося: «Для нас саме цей момент є не тільки винятково сприятливий, а й загалом єдиний момент, коли ми зможемо 99 із 100 шансів до повного успіху розбити противника і зберегти за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть» [20, арк. 26].

До конфіскації церковного майна підійшли професійно. Спочатку було організовано кампа-

нію зі взяття його на державний облік. Обіжниками Наркомату юстиції від 1 січня 1922 р. зумовлювався порядок складання описів культового майна. Він передбачав поділ предметів культу на три групи: 1) майно історико-художнього значення; 2) майно, що мало матеріальну цінність; 3) речі культового вжитку. Необхідно було подати їх характеристику із зазначенням вартості в золотій валюті, особливо предметів, виготовлених із дорогоцінних металів [21, арк. 104]. Зауважимо, що такий підхід до речей культового вжитку визначала постанова ВЦВК від 27 грудня 1921 р., яка стала основою декрету ВУЦВК про церковне майно, прийнятого 28 січня 1922 р. Малим Раднаркомом УСРР [5, с. 126].

23 лютого 1922 р. в Москві, за підписом голови ВЦВК М. Калініна, котрий тоді перебував в Україні, з'являється декрет «Про вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим». Місцевим радам наказувалося в місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні речі, конфіскація яких не може суттєво порушити інтереси культу, і передати в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду ЦК Допгол. Декрет, як і більшість законів радянської влади, залишав велике поле для різного тлумачення [22, арк. 64].

Питання про вилучення церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим обговорювалося на II Всеукраїнському з'їзді незалежних селян у лютому 1922 р. Півтори тисячі представників майже всіх волостей України одноголосно підтримали резолюцію про вилучення церковних цінностей на користь голодуючим. Така одностайність була характерною для прийняття рішень усього радянського періоду історії.

План майбутньої реалізації церковних цінностей було вироблено в лютому 1922 р. спеціальною комісією, створеною при Центральній комісії допомоги голодуючим ВЦВК. Він передбачав термінове й безпечне транспортування цінностей; облік і зберігання їх у Державному сховищі; сортування на золото, срібло і коштовне каміння з відбором цінностей художнього значення та таких, що потребували технічної обробки. Після надання коштовностям вигляду, який відповідав вимогам ринку, мав здійснитися їх продаж за кордоном через апарат Наркомату внутрішніх справ, зокрема відділ художніх цінностей. Розрахунки з ЦК Допголу здійснювалися за цінами Московського вільного ринку. Вироби із золота і срібла прирівнювалися до лому відповідно 55 і 84 проби, а коштовне каміння оцінювалося індивідуально з участю представників ЦК Допголу [22, арк. 24].

Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням представників віруючих. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих, дані про це було вирішено систематично публікувати в центральній і місцевій пресі.

На протигагу цьому патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності та погрожував, що в разі непослуху їх буде відлучено від церкви [30, с. 36]. Патріарше послання стало причиною дальших кривавих сутичок під час вилучення цінностей [17, с. 105].

8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану головою Г. Петровським [11, с. 787]. У містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, увійшли представники віруючих і духовенства. Проводилися масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалася необхідність заходів боротьби з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих.

Від 24 березня 1922 р. вироблена ВУЦВК постанова про спеціальну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодуючих». У ній згаданим комісіям рекомендувалося протягом тижня отримати від усіх місцевих Рад копії описів і договорів із групами віруючих, яким передані в користування молитовні приміщення та майно. Комісії повинні були встановити порядок вилучення цінностей, причому насамперед потрібно роботу провести в найбагатших церквах, монастирях, синагогах. На кошти, виручені від реалізації церковного майна, ЦК Допголу повинен був негайно закуповувати продовольство для голодуючих [19, с. 88].

Дослідник В. Верига зазначає, що декрет та інструкції, видані в Москві в другій половині лютого, і ті, що видані в Харкові в першій половині березня, різнилися між собою тільки датами та підписами. За своїм змістом харківські документи були звичайним перекладом московських. У цьому чи не найкраще виявлялося, наскільки суверенним був харківський уряд від московського [1, с. 37].

Кампанія з вилучення церковних цінностей, окрім політичного, ідеологічного й економічного, мала ще й культурологічний аспект, адже значна частина предметів релігійного культу були визначними пам'ятками історії та культури. Отже,

цілком зрозуміло, що до вилучення цінностей із церковних і монастирських ризниць необхідно було підходити з усією обережністю і подвійною відповідальністю: як перед тими, хто потребував негайної допомоги в боротьбі з голодом, так і перед вітчизняною та світовою культурою. Обов'язок відповідальної перед своїм народом держави зобов'язував зробити все можливе для збереження його культурно-історичної спадщини [31, с. 225]. Циркуляром ЦК КП(б)У від 6 квітня 1922 р. заборонялося обмінювати вилучені цінності на хліб безпосередньо на місцях. Підкреслювалася необхідність їх доставки в центр, у фонд ЦК Допголу з єдиною можливістю реалізації лише за кордоном [25, арк. 16].

У боротьбі з церковною опозицією Центральної комісії з вилучення церковних цінностей надавалися всі повноваження, аж до адміністративного арешту за невиконання її розпоряджень і бездіяльність. Особи, запідозрені в приховуванні цінностей або інвентарних описів церковного майна, підлягали тяжкому покаранню аж до розстрілу. Так, дійсно, у більшості округів були випадки приховування цінностей, які знаходилися у храмі. Завдяки таким вчинкам священнослужителів частина церковного майна вціліла і не зазнала нищення або переробки, як інші речі, що зникли з храмів назавжди.

Репресивним заходам під час вилучення передувала широка агіткампанія та пропаганда відповідного декрету про необхідність рятування голодуючих [2, с. 59]. Попри пропаганду, проведену серед населення, що вилучення церковних цінностей здійснюється на користь голодуючих, щоб за виручені гроші придбати зерно та продукти харчування, ця акція не знайшла підтримки серед населення. Не допомагали й різні газетні публікації статей, якими влада намагалася дискредитувати духовенство.

2 травня 1922 р. голова ЦК Допголу при ВУЦВК Г. Петровський повідомляв ЦК Допголу при ВЦВК на чолі з М. Калініним про те, що робота з вилучення церковних цінностей в Україні проходила успішно і завершити її передбачалося до середини травня. Центральний Комітет КП(б)У запропонував усім партійним організаціям на місцях діяти згідно з положеннями, за якими кампанія з вилучення церковних цінностей у роботі місцевих партійних організацій повинна була вважатися першочерговою і невідкладною. Кожен втрачений день – це десятки тисяч голодних смертей в Україні і Поволжі. Проведення кампанії на місцях мало набути широкого суспільного харак-

теру як у місті, так і на селі. Комісії з вилучення цінностей належало працювати за безпосередньої участі представників громад віруючих.

Негативне ставлення релігійних громад до вилучення церковних цінностей, на думку партійно-радянського керівництва, свідчило лише про недостатньо широке проведення агіткампанії. Агітація ні в якому разі не повинна була мати характеру антирелігійної пропаганди. Вважалося, що здача церковних цінностей аж ніяк не суперечить самому релігійному культу, а навпаки, за справжніх розмірів лиха є необхідною за самим духом релігійного культу. Вилучення повинно було мати широкий публічний характер, причому серйозну увагу треба було звернути на складення точних описів вилученого, а також вказати його вагові одиниці. Кожна радянська газета мала детально висвітлювати хід кампанії з вилучення цінностей на користь голодуючих і рекламувати «турботу» радянської держави про суспільство [23, арк. 16]. Керівництво ставило завдання, щоб партійні, радянські та професійні організації пам'ятали: проведення кампанії зачіпає релігійні переконання віруючих.

У разі, коли під час вилучення цінностей місцеве населення могло висловлювати наполегливі намагання до негайного обміну вилученого там же, на місцях, на хліб, варто було інформувати про надзвичайно сувору централізацію майна, що мало прийматися у фонд ЦК Допголу, і про єдину можливість реалізації його на хліб лише за кордоном.

Проведення кампанії на місцях було розраховане на те, що в максимально короткий термін вона досягне широкої суспільної напруженості та дасть максимальну кількість реальних цінностей [23, арк. 17]. Згідно з постановою ВЦВК № 183 про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим усі ресурси, що могли послужити засобом боротьби з голодом і для засіву полів, упроваджувалися так. Місцевим радам було запропоновано в місячний термін вилучити із церковного майна як передані в користування групам віруючих усіх релігій за описами і договорами, так і не передані їм ще за договором усі дорогоцінні предмети з платини, золота, срібла, дорогоцінного каміння, слонової кістки, вилучення яких не могло суттєво зачепити інтереси самого культу, і передати їх органу Уповнаркомфіна зі спеціальним призначенням у фонд ЦК Допголоду.

З метою планомірного проведення цих заходів, організації та точного обліку і передачі органам Уповнаркомфіну (за особливим рахунком для

Центральної комісії допомоги голодуючим) ука-заних цінностей у кожній губернії створювали комісії, до складу яких входили представники губвиконкому, губкомпомголу і губфінвідділу під головуванням одного з членів ВЦВК.

Перегляд договору і фактичне вилучення за описами дорогоцінних речей здійснювалося з обов'язковим залученням представників груп віруючих, у користування яких було передано згадане майно. Вилучення дорогоцінних речей у церквах, монастирях і молитовних будинках усіх віросповідань, яке випадково ще не було проведене за договором, здійснювали ті ж комісії, з обов'язковим залученням фактично існуючої ради релігійно-парафіяльної громади. Вилучене майно мало надходити до особливого фонду на особливі потреби допомоги голодуючим у порядку, передбаченому особливою інструкцією, виробленою ЦК Допголу за угодою Наркомату з Уповнаркомфіном. Приховане дорогоцінне майно, здане в руки віруючих за договором, каралося як розтрата надбання держави. Приховування від описів дорогоцінних предметів із золота, срібла, каменів, слонової кістки каралося примусовими роботами на термін до одного року і конфіскацією всього майна релігійних чи церковних організацій.

ЦК Допголоду інформацію про всі ці цінності, що надходили із церковного майна, і про витрачене публікували в періодичній пресі. Причому в місцевій пресі публікації мали містити додатковий перелік цінностей, вилучених із місцевих храмів, молитовень, синагог, мечетей тощо [23, арк. 17].

У виданні «Агитпропаганда» в розділі «Помощь голодающим» надруковано повідомлення під назвою «Изъятие церковных ценностей», у якому йшлося про кількість вилученого майна в десяти губерніях УСРР. За свідченнями Центральної Комісії з вилучення церковних цінностей, на території України в період із 14 по 26 квітня 1922 р. було вилучено 1 пуд 34 фунти 78 золотників 18 доль золота, 160 пудів 39 фунтів 16 золотників 72 доль срібла, до 780 каратів діамантів, 7,5 фунтів перлів, а також рубіни, смарагди, алмази [18, с. 89].

Зазначимо, що вилучення церковних цінностей на території України розпочалося з квітня 1922 р., оскільки доти вівся лише облік цінностей. За зведеними відомостями Центральної комісії з вилучення цінностей у губерніях, у період з 16 по 21 травня того ж року в Київській губернії, а відповідно і в межах Київської єпархії, було вилучено срібла 39 пудів 33 фунти 75 золотників 48 доль; золота – 40 золотників 60 доль; аметистів – 4 золотники 75 доль [24, арк. 1].

Однією з перших святинь, що потрапили під приціл більшовицької конфіскації церковних цінностей, була Києво-Печерська лавра. Сьогодні вона є однією з найбільших православних святинь України та визначною пам'яткою історії та архітектури. З часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 р. Києво-Печерська лавра була постійним центром православ'я [26, арк. 1]. Вона є не тільки найбільшою святинею всього православного світу, але й найбільшим архітектурним комплексом храмових і монастирських споруд, який у своїх стінах мав великі матеріальні цінності. Упродовж століть у лаврі накопичувалися значні матеріальні цінності, що становило неоціненний культурний скарб України. Лаврські цінності також зберігалися і в інших храмах і церквах обителі. Коли ризниці вже були передані радянським властям, на Дальніх Печерах при храмі, через недогляд, було вкрадено дві тисячі метрів ліонського шовку, який було свого часу пожертвовано на облачення святих мощів. Про лаврські ризниці написано багато книг, серед яких неабиякої популярності набула праця професора Ф. Титова «Ризница Киево-Печерской Успенской Лавры», видана у двох розкішних об'ємистих томах. Ця фундаментальна праця описує історичні, матеріальні та релігійні цінності цього сховища. За таких умов, здавалося, монахам важко було що-небудь приховати. У згаданих книгах всяка дрібниця була описана і часто навіть сфотографована. Дійсно, коли під час вилучення церковних цінностей у 1921–1922 рр. представники влади з'явилися для конфіскації цінностей у лавру, вони мали з собою, крім офіційних списків, складених монахами, також і згадані книги [14, с. 157].

Вилучення церковних цінностей із Печерського монастиря здійснювалося у два етапи. Перший етап припадає на 5 і 8 квітня, другий – на 27 квітня 1922 р. Комісію з вилучення церковних цінностей очолив заступник наркома внутрішніх справ УСРР В. Серафимов, який прибув із Харкова. Свого часу він навчався в Київській духовній академії, що дало йому можливість дізнатися більше інформації про монастир і всі цінності, які були на його території [4, с. 15].

Тоді у Києві вже існувала губернська комісія з вилучення церковних цінностей. Головою комісії був губернський комісар юстиції М. Михайлик, а його помічником – член Київського революційного трибуналу Н. Варгін. Комісії було надано описи монастиря за 1919 р., оскільки інших не було, хоча сама комісія скористалася ювілейними збірниками 1908–1909 рр., де було докладно

зазначено кількість і вагу церковних коштовностей. Ще до початку роботи комісії владою було здійснено ряд превентивних заходів. Для залякування ченців і священників революційний трибунал Києва засудив єпископа Олексія за його спротив вилученню церковних цінностей. Так радянська влада заздалегідь продемонструвала свою рішучість терором примусити виконувати її рішення. Психологічно духовенство було вже підготовлене до «співпраці» з членами комісії, навіть тоді, коли воно зовсім не погоджувалося з тією чи тією акцією.

Перший «стихийний» етап вилучення цінностей характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які проявлялися поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення. Під час цього етапу вилучення церковних цінностей із Києво-Печерського монастиря на допомогу голодуючим була дана розписка такого змісту: «Комісією з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих вилучені з Музею Культу і Побуту нижченаведені предмети». Усі предмети, які були вилучені, мали не тільки ювелірну цінність, а й історичну [Додаток Д].

На другому етапі вилучення церковних цінностей центральна влада вибудувала єдину політику, жорстко контролювала місцеву владу по партійній лінії та мала за мету якнайбільше вилучити церковних скарбів на підтримку голодуючого населення, що їй, власне, і вдалося.

Події розвивалися так: 27 квітня 1922 р. лавра була оточена з усіх боків радянськими військами, які не випускали і не впускали нікого без особливого дозволу начальника охорони. Після цього до монастиря прибула комісія з вилучення цінностей на чолі із заступником НКВС В. Серафимовим. Він прибув для того, щоб зняти ризу з ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Отцю-наміснику монастиря було дане розпорядження її зняти. Реакція останнього була різко негативною. У відповіді Комісії було записано: «Через категоричну вимогу Комісії про негайне зняття ризи з чудотворного образу Успіння Божої Матері рада церковної громади заявляє, що зняття ризи з ікони можливе лише самими членами Комісії, оскільки зняття ризи членами ради церковної громади може образити релігійні почуття віруючих, тим більше, ними були здійснені пожертвування, що покривали половину визначеного викупу. Рада церковної громади, лише поступаючись вимогам влади, складає з себе всяку відповідальність за зняття ризи і її наслідки» [27, арк. 4]. Після такої

заяви комісія, навіть не відреагувавши, зняла ризу з ікони, а ікону помістили в металевий круг. У зв'язку з невисокою матеріальною цінністю, визнаною ювеліром, цей круг був залишений.

Отже, ікона, вік якої більше дев'яти століть, яка пережила руїну Андрія Боголюбського, татарські навали та польське і московське панування і була не тільки матеріальною цінністю, але й шедевром середньовічного ювелірного мистецтва, була знищена більшовицькою «народною» владою. Не зверталася увага на те, що віруючі здійснили пожертви, намагалися зберегти святиню і витвір мистецтва для нащадків. В офіційній же пропаганді звучали брехливі тези про «народну ініціативу» у вилученні церковних цінностей [29, с. 77].

Експерт-оцінювач, оглянувши докладно ризу, стверджував, що вона мала 292 карати діамантів, з яких 77 – великих розмірів, 57 – середнього, а решта – менших розмірів, 13 каратів перлів, стільки ж смарагдів і багато всяких інших каменів. Сама ж золота риза важила більше 6 футів. Ця риза була оцінена ювелірами комісії в 62 550 крб (золотом) [1, с. 68].

Крім ризи, було знято велике срібне панікадило Великої церкви лаври в 10,5 пудів вагою, срібні дошки з престолу Трапезної церкви і раки з частками мощів святої Іуліанії, які знаходилися в Благовіщенській церкві, вагою 2,5 пуди. Як вказують офіційні документи, комісія, взявши все, що було ними вилучено із церковних цінностей, о шостій годині вечора виїхала з монастиря [28, арк. 6].

За іншими даними, у Києво-Печерській лаврі також зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 млн карбованців. Православні храми в Росії та Україні зберігали незліченні багатства. За приблизними підрахунками, церковні цінності були еквівалентні половині мільярда пудів хліба, яким, на думку представників радянської влади, можна було б прогодувати до нового врожаю кілька десятків мільйонів голодуючих [6, с. 9].

З Успенського собору комісія пішла ще й по інших церквах Печерської лаври, але докладних описів того, що вона конфіскувала, в архівах немає. Як виявилось пізніше, Києво-Печерська лавра, крім офіційно знаних і описаних у праці професора Ф. Титова дорогоцінностей, мала ще й інші великі приховані скарби, мабуть, більші за ті, які знаходилися в ризниці Успенського собору. До Державного політичного управління було надано інформацію, що частина церковних цінностей знаходилася поряд у скитах лаври, тому було арештовано близько 70 монахів і виявлено місцезнахо-

дження цих коштовностей у Китаївській пустині, яка розташовувалася над Дніпром за 10 кілометрів від лаври. Саме тут ще у XVII ст. існував скит, а в 1716 р. збудували церкву. Відтоді ця пустинь була підпорядкована Києво-Печерській лаврі. Під час революції тут були вже дві муровані церкви, але про них ніде не було згадки як про такі, що зберігали в собі якісь церковні цінності.

Професор і насельник обителі І. Никодимов у праці «Спогади про Києво-Печерську Лавру» вказував на те, що тоді в лаврі було забрано не менше 4 пудів золота (65,6 кілограмів), близько 4 фунтів діамантів, близько 700 пудів (11 460 кілограмів) срібла та велику кількість інших коштовностей [14, с. 161].

Не залишилися поза увагою радянських органів влади й інші монастирі міста Києва, що мали історико-археологічне і художнє значення. Зокрема, це Києво-Печерська Успенська лавра з усіма її скитами: Китаївським, Голосіївським, Преображенським і Феофанівським; Михайлівський Золотоверхий монастир, Братський на Подолі монастир, Видубицький монастир, Микола-Пустинний монастир з Аскольдовою могилою, Флорівський жіночий монастир, Троїцький (Іонинський) монастир зі Звіринецькими печерами, Грецький Катерининський монастир на Подолі, Введенська община на Печерську, Софіївський собор з усіма будівлями [10, арк. 50]. Саме в них проводилися описи предметів художньо-історичної цінності. Усі вони були взяті радянськими органами влади на облік і з часом конфісковані.

Культурні та історичні цінності, що містилися в церквах і монастирях, завжди привертали увагу науковців, представників охорони пам'яток і представників влади. Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ основним завданням мала упровадження декрету в життя. Найперше вона здійснювала описи історико-художніх цінностей, які зберігалися в церквах та монастирях і які надалі використовувалися під час конфіскації церковних предметів із культових споруд.

З дозволу керуючого Київською єпархією, єпископа Черкаського Назарія 7 червня 1921 р. було здійснено облік мистецьких предметів релігійного культу в ризниці Києво-Софійського собору, де були присутні протоіерей Н. Браїловський, священник А. Стрельников, Н. Полонська. У зв'язку з тим, що не було вказано причини здійснення описів, які проводив Губпрофобру 14 червня 1921 р., Правлінню Союзу парафіяльних православних громад м. Києва було доручено припинити

здійснювати описи [7, арк. 104]. У Видубицькому монастирі 3 липня 1921 р. інструктором Губкопопису Ф. Морозовим у присутності скарбника ієромонаха Митрофана були оглянуті ризниця, бібліотека й архів монастиря. У ризниці було три фелони, одна XVII ст., розшита перлами, а дві інші – XVIII ст. Бібліотека мала 5 рукописних книг і стародруки, що розміщувалися у 6 шафах [8, арк. 126]. 15 серпня 1921 р. в присутності секретаря церковної громади Києво-Флорівського жіночого монастиря інструктором Губкопопису Ф. Морозовим були оглянуті ризниця, архів і бібліотека. Предмети ризниці монастиря: 10 вишитих епитрахиль із зображеннями святих XVIII ст. та 2 орнаментовані [8, арк. 133]. Того ж дня в присутності казначея Києво-Покровського жіночого монастиря монахині Митрофанії були оглянуті бібліотека й архів монастиря [8, арк. 134]. У присутності завідувача бібліотеки Києво-Софійського собору отця протоієрея Браїловського та представника Всеукраїнської парафії згідно з наявним каталогом усі книги бібліотеки, включаючи стародруки та рукописні, Губкописом взяті на облік [8, арк. 138].

На адресу Губопису надходили листи від наукових установ, керуючого Київською єпархією з численними та різноманітними проханнями. Оглянувши архів і бібліотеку Софійського собору 2 вересня 1921 р., Всеукраїнська Академія Наук просила передати їх для наукових досліджень і вивчення [7, арк. 160]. Губописом від 5 вересня 1921 р. було передано Академії Наук для наукового вивчення бібліотеку Софійського собору, але за умови, що вона залишиться на місці [9, арк. 207].

12 жовтня 1921 р. до Губопису звернувся єпископ Черкаський Миколай (Браїловський), колишній ключар Києво-Софійського собору, з проханням надати йому сакос, який належав його дідові-ключарю протоієрею Тимофію Микитовичу Сухобрусову та є пам'ятним спогадом. Висвячений у єпископський сан, вирушаючи до місця свого служіння, владика просив надати йому сакос з усіма речами для користування. Ще одним із прохань було надати йому панагію та один зі старих чиновників архієрейського служіння. У видачі сакосу і панагії було відмовлено та видано чиновник, який не мав художньої цінності [7, арк. 189]. Нині важко встановити долю втрачених історико-культурних цінностей, що були вилучені. З одного боку, вони були втрачені назавжди, а з іншого – акумулювалися по різних музейних установах.

Усі культові будівлі в Київській єпархії входили до реєстру культових пам'яток. Кількість

зареєстрованих на території Черкаської округи культових пам'яток постійно зростала. Так, на 1 листопада 1923 р. на обліку окрпопису перебували Покровська церква в с. Свідівок, Покровська церква в м. Сміла, Успенська церква в м. Черкаси, Іллінська церква в м. Суботів, Миколаївський, Медведівський і Мотронинський (із Троїцьким храмом) монастирі [13, с. 167].

До осені 1922 р. вилучення церковних цінностей загалом було завершено. Вандалізм радянської влади вражає своїми масштабами. Внаслідок більшовицької політики вилучення церковних цінностей і монастирського майна було знищено тисячі речей, що становили культурно-історичну та художню цінність. Ці коштовності приймалися на вагу й оцінювалися як брухт. Утрата церквою матеріальних цінностей, окрім іншого, тягнула за собою втрати більш значущі – моральні, що спричинило дегуманізацію суспільства. Це були намагання радянської влади використати ситуацію боротьби з голодом для боротьби з релігією та її інститутами. За цим стояла інша мета – сформуванню людини нового, радянського типу, без віри, без власної історії, без Батьківщини, і помістити її в суспільство, де не було диференціації за жодною з ознак. Життя цього суспільства було організоване в державі без власної назви – Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Після пограбування радянською державою церков і монастирів, знехтувавши свободами вірян, влада завершила свою чорну роботу. Зокрема, 4 серпня 1929 р. Києво-Печерську лавру було перетворено на Всеукраїнське музейне містечко. Його головним призначенням стало виконання функцій центру антирелігійної пропаганди в республіці. Перед Наркоматом внутрішніх справ УСРР порушувалося клопотання про негайне виселення тепер уже з території містечка осіб духовного сану, які тоді там проживали [16, с. 95]. Однак політика радянської влади, пов'язана з вилученням церковних цінностей, продовжилася в численних судових процесах над православним кліром та активними мирянами, котрих звинувачували у приховуванні коштовностей [32, с. 99].

Отже, усі церкви Київської єпархії за час дії організованої радянською владою кампанії з вилучення церковних цінностей віддали державі коштовності, що накопичувалися впродовж століть, на суму, яка б дала змогу прогодувати невротайні губернії протягом двох років. Однак кошти використовувалися на інші потреби, а люди помирили від голоду і в наступному 1923 р. Лише з трьох найбільших соборів Києва – Свято-Успенського

(Києво-Печерська лавра), Свято-Михайлівського Золотоверхого та Софіївського – вилучили 1 пуд 31 фунт золота, 751 карат діамантів, 7 фунтів перлин і 42 пуди срібла. Незважаючи на те, що це були твори стародавнього мистецтва, для нових господарів це не мало ніякого значення. Ювелірні вироби переплавлялися в метал, з ікон зривали ризи, видобували коштовне каміння [4, с. 15].

Держава одержала 3 пуди, 3 фунти і 75 золотників золота, понад 3 105 пудів срібла, 125 крб золотом і 8 615 крб сріблом, 856 діамантів (загальною вагою 1 469 каратів), інші дорогоцінні камені та метали. Зібрані церковні багатства було оцінено у понад 834 тис. крб золотом [2, с. 18].

Для того, щоб якось зменшити незадоволення духовенства та віруючих політикою конфіскації церковних цінностей і майна, радянська влада розв'язала потужну пропагандистську кампанію. У засобах масової інформації публікувалися серії статей, у яких органи влади намагалися виправдатися за реквізовані коштовності. Зокрема, у російській антирелігійній періодиці наводилися дані про те, що Наркомат зовнішторгу закупив за кордоном для голодуючих понад 305 тис. пудів зерна за рахунок вилучення церковних цінностей. Збіжжя надходило частинами – у квітні та травні 1922 р. Російський Раднарком перерахував для УСРР 75 млрд крб за рахунок церковних цінностей, які були вилучені в Україні. На ці кошти також було закуплено зерно за кордоном. Вказувалося, що нібито те зерно через Маріупольський порт було направлено до Донбасу, а потім і в інші голодуючі губернії [18, с. 90]. Насправді документального підтвердження в архівних фондах цих даних немає. Пік голоду та смертності від його наслідків припав саме на другу половину 1922 р. Реальної допомоги населення України тоді так і не отримало. Церковні ж цінності і надалі продовжували вилучати та продавати за кордон.

Висновки. Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була великим державним обманом. Вона мала зовсім далеку від задекларованої більшовиками мету. Під різними гаслами допомоги голодним організатори провели масштабні заходи з обкрадання храмів. Під конфіскацію потрапила маса речей, що мали історичну і культурну цінність, постраждали сотні священнослужителів, мирян. Радянська ж влада яскраво продемонструвала своє справжнє обличчя та засоби практичного виконання декрету про відокремлення церкви від держави.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економіч-

ної самостійності церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримки планів «світової революції». Вона спрямовувалася на компрометування церкви в очах народу, насамперед населення голодних регіонів. Робилося все, щоб спровокувати клір на дії, які, з погляду

радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні». Це повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань. Більшовики ставили собі за мету змусити цілі громади вірян відійти від церкви. Це фактично була перша загальнодержавна антирелігійна кампанія, внаслідок якої постраждали не лише культові споруди, а й духовенство та віруючі.

Список літератури:

1. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 192 с.
2. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921–1923, 1931–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. 265 с.
3. Воля П. Вилучення церковних цінностей (Допомога голодним чи антирелігійна кампанія?). *Розбудова України*. 1997. № 3. С. 53–57.
4. Воля П. ХХ вік помстився... *Людина і світ*. 1995. № 10. С. 14–18.
5. Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Систематизированный сборник действующего законодательства. Москва, 1926. 180 с.
6. Демидович Л.С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2005. 19 с.
7. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 14, Арк. 104,160, 189.
8. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 15, Арк. 126, 133-134, 138.
9. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 17, Арк. 207.
10. Державний архів Київської області, Ф. Р.–4156, Оп. 1, Спр. 21, Арк. 50, 51–51 зв.
11. Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. Харків : Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. 1147 с.
12. Марков М. Ганчірки і мотлох у трунах. *Безвірник*. 1930. № 9. С. 4.
13. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1. 1917 – середина 20-х років. Київ, 1995. 280 с.
14. Никодимов І.М. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.). Київ : Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. 224 с.
15. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава, 2004. 336 с.
16. Пащенко В.О. Доля Києво-Печерської лаври в контексті політики радянської держави щодо церкви. *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті укр. Історії та культури* : збірник наукових праць / ред. рада : В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. Київ : ВІПОЛ, 2003. Вип. 9. С. 95–100.
17. Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.). *Український історичний журнал*. 1967. № 9. С. 103–108.
18. Сухоплюев И. Изъятие церковных ценностей. Агитпропаганда. 1922. № 4–5. С. 84–90.
19. Терезов В.Я. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. *Український історичний журнал*. 1967. № 1. С. 85–89.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 5, Оп. 2, Спр. 195, Арк. 26.
21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 8, Оп. 1, Спр. 1216, Арк. 104.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 258, Оп. 1, Спр. 323, Арк. 24, 64.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 1, Оп. 2, Спр. 516, Арк. 16-17.
24. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Фонд 2, Оп. 2, Спр. 465, Арк. 1.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Фонд 1, Оп. 20, Спр. 995, Арк. 16.
26. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 3 заг, Спр. 844, Арк. 1.
27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 2 заг, Спр. 525, Арк. 4.
28. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, Ф. 128, Оп. 3 заг, Спр. 738, Арк. 6.

29. Чучалін О. Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської Лаври 1922 року як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви. Гілея : збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2013. Вип. 75 (№ 8). С. 76–78.

30. Чучалін О. Святитель Тихон (Беллавін) – патріарх Всеросійський. *Дні науки історичного факультету* : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. Вип. IV : у 6 ч. / ред. кол. : В.Ф. Колесник, О.Ю. Комаренко, І.В. Семеніст та ін. Ч. 4. Київ, 2011. С. 36–37.

31. Чучалін О.П. Православна церква в системі політики державної влади в 1920–1930-х роках. *Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2011 р.) / МОН України, ГУОМ КМДА, Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка та ін. / за заг. ред. В.О. Огнев'юка. Київ : Київськ. ун-т імені Бориса Грінченка, 2011. С. 224–226.

32. Ятленко М.М. Антирелігійна кампанія радянської влади в Україні в 20–30-і роки ХХ століття. *Історичні записки* : збірник наукових праць. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. Вип. 5. С. 97–103.

ПРАВОСЛАВНЫЕ МОНАСТЫРИ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ В 1920-Х ГОДАХ: ИЗЪЯТИЕ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В статье указано, что одной из самых сложных тем остается проблема изъятия церковных ценностей и церковно-монастырского имущества. Охарактеризовано кампанию советской власти по изъятию церковных ценностей в пределах Киевской епархии. Определено, что цинизм советской власти в ее борьбе с религией и церковью проявился в решении воспользоваться голодом 1921–1923 гг. для победного завершения «войны с религией». Декретом «Об изъятии церковных ценностей в помощь голодающим» от 23 февраля 1922 г. советская власть развязала себе руки для ограбления Православной Церкви. Православная Церковь потеряла не только материальные, но и культурные ценности своего народа, которые накапливались в течение многих веков.

Ключевые слова: советская власть, Киевская епархия, конфискация, церковные ценности, голод.

ORTHODOX MONASTERIES AND CONVENTS OF KYIV EPARCHY IN THE 1920S: CONFISCATION OF CHURCH TREASURES

The article deals with one of the most difficult issues, that is the confiscation of church treasures and property. It describes the campaign of Soviet government to confiscate church treasures within Kyiv eparchy. It is found that the cynicism of Soviet power in its fight against religion and church was manifested in the decision to use the famine of 1921–1923 to victoriously finish “the war against religion”. The Decree “On the Confiscation of Church Treasures to Assist the Famine” dated February 23, 1922, allowed Soviet authorities to plunder the Orthodox Church. The Orthodox Church lost not only material but also cultural values of its people accumulated over many centuries.

Key words: soviet government, Kyiv eparchy, confiscation, church treasures, famine.